

 <p>REVISTA MOLDOVENEASCĂ DE DREPT INTERNAȚIONAL ȘI RELAȚII INTERNAȚIONALE Chișinău, Republica Moldova</p>	<p>Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale / Moldavian Journal of International Law and International Relations / Молдавский журнал международного права и международных отношений</p> <p>2023, Issue 2, Volume 18, Pages 41-50. ISSN 1857-1999 EISSN 2345-1963 Submitted: 15. 05. 2023 Reviewed 22.10.2023 Accepted: 15.11. 2023 Published: 20.11. 2023 https://doi.org/10.61753/1857-1999/2345-1963/2023.18-2.05</p>
---	---

**TRIBUNA TÎNĂRULUI CERCETĂTOR
THE TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS
ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ**

**STUDIU DE CAZ PRIVIND EFECTELE PROCESULUI DE
PUNERE IN APLICARE A JUSTITIEI TRANZITIONALE
IN UNELE ȚĂRI ALE AFRICII DE NORD**

**CASE STUDY ON THE EFFECTS OF THE IMPLEMENTATION PROCESS OF
TRANSITIONAL JUSTICE IN SOME NORTH AFRICAN COUNTRIES**

**ТЕМАТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛЕДСТВИЙ ПРОЦЕССА
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПЕРЕХОДНОГО ПРАВОСУДИЯ В НЕКОТОРЫХ
СТРАНАХ СЕВЕРНОЙ АФРИКИ**

MUKHTAR Abdelaziz* / MUKHTAR Abdelaziz / МУХТАР Абдельазиз

ABSTRACT:

**CASE STUDY ON THE EFFECTS OF THE IMPLEMENTATION PROCESS OF
TRANSITIONAL JUSTICE IN SOME NORTH AFRICAN COUNTRIES**

The Maghreb countries were and remain a vital space for the states of the Euro-Mediterranean space, thanks to the millennial interconnection of the respective societies, including in the light of the democratization processes of the region in question. However, the truth is that Europe has had and continues to have a major influence on the democratization process of North Africa, including through the implementation of various processes of reconciliation of societies that have passed through authoritarian regimes, offering certain programs and projects to strengthen the confidence of citizens in state institutions.

Key words: *Maghreb countries, transitional justice, society, objectives, tasks.*

JEL Classification: K40

Universal Decimal Classification: 347.93; 347.96(4/9); 343.13(4/9)

REZUMAT:

**STUDIU DE CAZ PRIVIND EFECTELE PROCESULUI DE PUNERE IN APLICARE A
JUSTITIEI TRANZITIONALE IN UNELE ȚĂRI ALE AFRICII DE NORD**

Țările Maghreb au fost și rămân a fi un spațiu vital pentru statele din spațiul euro-mediteranean, grație interconectării milenare a societăților respective, inclusiv în lumina proceselor de democratizare a regiunii în cauză. Or, adevărul este că Europa a avut și continue să aibă o influență majoră asupra procesului de democratizare a Africii de Nord, inclusiv prin implementarea diverselor

* MUKHTAR Abdelaziz – student-doctorand, Universitatea Liberă Internațională din Moldova (Chișinău, Republica Moldova). / MUKHTAR Abdelaziz – PhD student, International Free University of Moldova (Chisinau, Republic of Moldova). / МУХТАР Абдельазиз – аспирант, Международный независимый университет Молдовы (Кишинев, Республика Молдова).
<https://orcid.org/0000-0001-7576-8733> E-mail: Abdelaziz.zizmuk@gmail.com

RMDIRI, 2023, Nr. 2 (Vol. 18) <https://rmdiri.md/> ; <https://www.usem.md/md/p/rmdiri>

procese de conciliere a societăților trecute prin regimuri autoritare, oferind anumite programe și proiecte pentru consolidarea încrederii din partea cetățenilor în instituțiile statului.

Cuvinte-cheie: *Țările Maghreb, justiție tranzițională, societate, obiective, sarcini.*

JEL Classification: K40

CZU: 347.93; 347.96(4/9); 343.13(4/9)

РЕЗЮМЕ:

**ТЕМАТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛЕДСТВИЙ ПРОЦЕССА
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПЕРЕХОДНОГО ПРАВОСУДИЯ В НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ
СЕВЕРНОЙ АФРИКИ**

Страны Магриба были и остаются жизненно важным регионом для государств евро-средиземноморского пространства благодаря тысячелетней взаимосвязи соответствующих обществ, в том числе в свете процессов демократизации рассматриваемого региона. Однако правда заключается в том, что Европа имела и продолжает оказывать большое влияние на процесс демократизации Северной Африки, в частности, посредством реализации различных процессов примирения обществ, прошедших через авторитарные режимы, предлагая определенные программы и проекты по укреплению доверия граждан к государственным институтам.

Ключевые слова: *страны Магриба, правосудие переходного периода, общество, цели, задачи.*

JEL Classification: K40

УДК: 347.93; 347.96(4/9); 343.13(4/9)

Introducere

În 2011, cei ce s-au revoltat și au înfăptuit evenimentul ce a devenit cunoscut ca „primăvara arabă”, aspirau la o viață într-o societatea mai corectă. Doar că, justiția de regulă este dificil de a o pune în aplicare în fazele de tranziție post-dictatorială. Noile autorități pot fi tentate să utilizeze metode dure pentru a face față riscurilor unei contra-revoluții. Procesul justiției tranziționale derulează mai bine în Tunisia, de exemplu, decât în Egipt sau în Libia, unde cazurile detențiilor arbitrare și a proceselor rapide, care trezesc dubii, sunt în permanentă creștere.

În mod normal, ideea era să ne axăm pe studiul de caz al Țărilor Maghreb, țări care au fost primele care au încercat să implementeze conceptul justiției tranziționale în situația creată, fiind mult influențate de valorile democratice ale statelor occidentale, ne referim la Maroc, Algeria, Tunis și Libia, dar luând în considerație interdependența vieții politice și sociale ale statelor arabe, am acceptat și un studiu succint al cazului Egiptului, neaxându-ne pe cazurile Irakului și al Siriei din motive bine cunoscute, fie că este vorba despre prezența unui regim de ocupație, cum este cazul Irakului sau al unui conflict internaționalizat, cum este cel al Siriei, cu implicarea principalilor actori internaționali din regiune și nu doar. Or, în astfel de condiții, să vorbim astăzi despre posibilitatea punerii în aplicare al unui concept al justiției tranziționale în viziunea noastră, este prematur în aceste două țări, procesul fiind unul de durată și, cel mai probabil, unul monitorizat de comunitatea internațională prin implicarea cea mai largă a Marilor Puteri și a ONU.

Abordare pragmatică a procesului de conciliere ale unor societăți din Africa de Nord

Africa de Nord și Orientul Mijlociu au făcut mult timp încercări de a depăși situația în care catalogarea drept națiune ce persistă unui autoritarism este atât de durabilă, încât țările arabe încetase a mai fi considerate deschise unor schimbări politice. Evenimentele revoluționare din 2011 au venit să dea jos această teză, relevând amploarea problemelor ce țin de justiție în contextul tranziției. Or, mai multe experiențe mai puțin mediatizate au precedat în lumea

arabă – calea urmată de Tunisia și Egipt, inclusiv a cazurilor un pic emblematică – ale Marocului și Algeriei.

Primele semnale de schimbare în Maroc datează cu luna mai 1990, atunci când regele Hassan al II-lea anunțase crearea Consiliului Consultativ pentru Drepturile Omului (CCDO) ca răspuns la multiplicarea criticilor și presiunilor, atât din interior, cât și din exterior. Prin urmare, ca rezultat și intensificării insistențelor de revendicare din partea organizațiilor marocane pentru drepturile omului, dar și cele din opoziția politică, lunile ce au urmat imediat după această inițiativă regală, s-au văzut sub presiunea unei părți ai societății civile și a clasei politice europene, în special celei franceze. Putem da citire în acest sens publicația lui Gilles Perrault *Notre Ami le Roi* și criticile aduse, dublate de rapoarte ale unor organizații internaționale, cum ar fi Amnesty International sau Human Rights Watch.¹

Instituirea CCDO era în principiu o inițiativă care i-a permis regelui să creeze o alternativă organizațiilor internaționale și naționale în materie de drepturi ale omului care-l boicotau, astfel să răspundă presiunilor acestora fără a face concesii la solicitarea lor. Această instanță era destul de limitată în câmpul său de manevre, iar independența sa era contestată. Pe de o parte, activitatea Consiliului se limita la răspunsurile și consultațiile la solicitările adresate direct de către monarh. Pe de altă parte, componența Consiliului se baza pe personalități cunoscute pentru fidelitatea sa față de regim. Ca consecință, această inițiativă nu a fost argumentată de nici o schimbare semnificativă ce ar reflecta respectarea de către regim a drepturilor omului.

Ulterior, în august 1999, imediat după accesul la tron a lui Mohammed al VI-lea, a fost instituită Instanța de Arbitraj Internațional, care avea drept obiective examinarea încălcărilor drepturilor omului în perioada anilor de plumb (1956-1999). Instanța a fost creată în anul 1998, pe timpul regelui Hassan al II-lea, astfel la începutul domniei lui Mohammed al VI-lea, ea vine să semnaleze pentru prima dată dispoziția regimului de a recunoaște încălcările drepturilor omului comise în trecut. Măsuri, cum ar fi concedierea lui Driss Basri, ministru de Interne și omul puternic al regimului lui Hassan al II-lea sau revenirea din exil a mai multor disidenți, au confirmat dorința noii puteri de a rupe legătura cu unele practici existente anterior.

Atenționăm că prima tentativă de examinare a dosarului anilor de plumb s-a făcut prin recurgerea la „generarea de bani” prejudiciilor suportate de victime. Prin urmare, această instanță avea ca mandat recuperarea probelor din partea victimelor și atribuirea acestora a unei recompense financiare. Totodată, această inițiativă fusese primită într-o formă destul de critică. Victimele, având o oarecare receptivitate din partea regimului, s-au organizat destul de repede și au format Forumul marocan pentru Adevăr și Justiție în noiembrie 1999.² Acesta organiza campanii de sensibilizare, conferințe, pelerinaje la fostele centre de detenție, cum ar fi de exemplu cel de la Tazmamart, dar și audiențe publice, în cadrul cărora victimele din perioada anilor de plumb își prezentau mărturiile sale. Ca principală revendicare era considerată instituirea unei Comisii Independente pentru Adevăr după modelul Africii de Sud.³ În rezultatul negocierilor și a presiunilor depuse, în 2004 a apărut Instanța pentru Echitate și Reconciliere (IER), împuternicită să examineze încălcările drepturilor omului ce au avut loc în Maroc în perioada anilor de plumb.⁴

IER a fost instituită de regele Mohammed al VI-lea la 07.01.2004, prezidată de Driss Benzerki, compusă din 16 membri, dintre care jumătate erau aleși din cadrul CCDO. Conform

¹ Human Rights Watch. Morocco's Truth Commission. Honoring Past Victims during an Uncertain Present. [Online]: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/morocco1105wcover.pdf>. (Vizitat: 14.02.2023).

² Moohsen-Finan K. Mémoire et réconciliation nationale au Maroc. In: Politique étrangère, été 2007, p. 327-338. [Online]: <https://www.caim.info/revue-politique-etrangere-2007-2-page-327.htm> (Vizitat: 22.02.2023).

³ Wilson R.A. The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State, Cambridge University Press, 2001. [Online]: <https://pdfs.semanticscholar.org/4dd2/327c978bf7d4c6a148673fd83e4fbef9953.pdf> (Vizitat: 22.02.2023).

⁴ Vairel F. Le Maroc des années de plomb: Équité et Réconciliation? In: Politique africaine. 2004, n 96, vol. 4, p.181-195. [Online]: <https://www.caim.info/journal-politique-africaine-2004-4-page-181.htm> (Vizitat: 22.02.2023).

actelor sale, IER era împuternicită să ducă anchete pe cazurile care îi erau transmise, să țină audiții televizate pentru victime în diferite regiuni, să prevadă o compensație monetară și o acoperire medicală pentru victime, să asiste la reinserarea socială și, în final, să prezinte un raport amplu cu propuneri de reforme ce ar viza asigurarea nerepetării pentru viitor a încălcărilor comise în trecut. Conform Statutului IER, CCDO va trebui să asigure urmărirea recomandărilor Instanței pe perioada mandatului său.¹

Instanța era compusă din trei grupuri de lucru. Primul, împuternicit cu investigații, avea ca sarcină anchetarea cazurilor neelucidate de dispariție forțată și acumularea informațiilor și a mărturiilor asupra diverselor cazuri de încălcare a drepturilor omului. Cel de-al doilea grup, împuternicit cu reparațiile, trebuia să urmărească activitatea deja începută de Instanța de Arbitraj Independentă, precum și să includă solicitările noi recepționate de IER. În final, cel de-al treilea grup, împuternicit cu cercetări și studii, trebuia să conducă anchetele necesare ca contextualizare istorică a evenimentelor, pentru a asista celelalte două grupuri în realizarea sarcinilor sale. Mai multe comisii *ad hoc* au fost create pe perioada a 23 de luni de mandat a IER, printre care cea mai notorie era împuternicită să organizeze audieri publice.

Timp de mai multe luni a avut loc redactarea documentelor în baza cărora trebuia să funcționeze instituția în cauză – trebuia de la început creat aparatul administrativ, echipat sediul, selectat personal competent, precum și formați membrii Instanței pentru mecanismele justiției tranziționale. Pentru aceasta, membrii IER luase ca concept experiența acumulată de *Center for International Justice*, care le ajută în activitatea lor, oferindu-le informații și consultații.²

Dotat cu resurse pentru indemnizarea victimelor și cu un personal judiciar numeros (militanți, avocați, cercetători, jurnaliști și victime), IER a organizat activitățile sale în cooperare strânsă cu partidele, sindicate și actori ai societății civile pentru a garanta relevanța și legitimitatea acestora. În total au avut șapte audiențe publice, ședințele cărora s-au desfășurat în întreaga țară, retransmise prin radio și la TV într-un spirit de transparență și de dezbateri. Cu ajutorul comunității internaționale, IER a identificat în jur de 600 de dispăruți, 300 de civili uciși în timpul manifestațiilor și peste 170 de deținuți morți în penitenciare. În noiembrie 2005, în raportul său final, ea solicită sporirea asistenței regiunilor defavorizate și afectate de represiune, închiderea unor închisori și reforme ce țin de drepturile fundamentale pentru a preveni noi situații asemănătoare.³

IER nu va fi în orice caz la înălțimea speranțelor avute. Ea s-a văzut astfel descrisă ca un simplu instrument de legitimitate internă, vizând să convingă marocanii într-o reformă democratică a puterii în contextul succesiunii dinastice și a încoronării regelui Mohammed al VI-a.⁴ mandatul său a fost de scurtă durată – doar doi ani pentru a ancheta mii de cazuri și circumscris de o manieră de a exclude încălcările recente ale drepturilor omului, la fel ca și dosarul Sahara Occidentală. Cu excepția reparațiilor acordate victimelor, măsură concretă și în orice caz descrisă ca o soluție bună ce viza asigurarea liniștei din partea acestora, IER nu a beneficiat de nici o colaborare reală și satisfăcătoare din partea autorităților.

Comparând cu Țările Maghreb, putem spune că cazul Egiptului este și mai puțin încurajabil. Situația din Egipt a fost marcată în ultimii ani de numeroase evenimente turbulente, împiedicând înflorirea unei justiții tranziționale și printr-o deranjantă revenire la dictatură. De la plecarea lui Hosni Mubarak în februarie 2011 a fost evocată posibilitatea adoptării unei legi ce ar duce la crearea unei comisii pentru adevăr și la instituirea unor instanțe judiciare cu atribuții de control de stat, în special a ministerului de Interne. În același timp, autoritățile interimare, de la Consiliul suprem al forțelor armate la Frații musulmani, au

¹ Slyomovics S. Témoignages, écrits et silences: l'Instance Équité et Réconciliation (IER) marocaine et la réparation. In: L'Année du Maghreb 2008, Paris, 2008, p. 123-148. [Online]: <https://journals.openedition.org/anneemaghreb/435> (Vizitat: 22.02.2023).

² Center for International Justice & Accountability. Transitional Justice Initiatives. [Online]: <https://cja.org/what-we-do/transitional-justice-initiatives/> (Vizitat: 22.02.2023).

³ D. El Yazami. L'instance équité et réconciliation: transition politique, histoire et mémoire. Dossier „Mémoire et réconciliation”. In: Confluences Méditerranée, nr. 62 automne 2007, p. 25-34.

⁴ A. Amine. Maroc: le sombre bilan de l'instance équité et réconciliation. In: Mouvement, 10 avril 2008. [Online]: <http://mouvements.info/maroc-le-sombre-bilan-de-linstance-equite-et-reconciliation/> (Vizitat: 22.02.2023).

urmărit o strategie paradoxală de conciliere cu membrii vechiului regim (*feloul* în dialect egiptean) – numeros în cadrul sistemului judiciar și unii oameni de afaceri care aveau legătură cu acest regim.¹ În timp ce trebuiau să fie acordate reparații victimelor acțiunilor din partea poliției și a structurilor de securitate, justiția egipteană s-a rezumat la procese desfășurate ale lui Moubarak și ale aliaților săi, cum a fost cazul fostului ministru de Interne Habid al-Adli.² În aceste condiții fractura socială doar s-a amplificat, violența atingând un nivel înalt odată cu evacuarea președintelui Mohammed Morsi în iulie 2013.

Una din rațiunile esențiale ce explică nereușitele justiției tranziționale după evenimentele din 2011 este politizarea instituției în cauză. Pornind de la familiarizarea slabă a societăților arabe cu principiile și practicile sale, justiția tranzițională a putut să aibă o presiune slabă chiar de asocierea sa cu democrația, noțiune percepută de unii ca un import din Occident. Ea nu a putut printre altele să se elibereze de polarizările și de manevrele politice, conducând în mai multe cazuri la ceea ce era cu siguranță contrariu – instabilitatea și riscul unei restaurări autoritare.

Fenomen similar și înainte de toate roadele viziunilor și lecturi antagoniste dezvoltate chiar în jurul noțiunii de justiție, nu doar între reprezentanții regimurilor vechi și victime, dar la fel deseori chiar între victimele însăși. În Tunisia justiția tranzițională a transportat aderarea unei părți semnificative a populației, însă ea în egală măsură a suscitât dezbateri intense pe problematica excluderii politice a membrilor RCD. Pentru unii interzicerea integrală în plan politic revenea la o injustiție, numărul tunisienilor care s-au raliat fostului partid aflat la putere mai mult prin constrângere decât pe calea alegerii deliberate.³ Faptul că justiția tranzițională acoperă întreaga istorie a țării de la independența sa, a fost printre altele slab acceptată traiectoria sa și nu s-a rezumat la o serie de injustiții. Printre altele, ministerul de Interne, identic cu cel de pe timpul lui Ben Ali, continuă să opereze ca un stat în stat, refuzând să facă public unele arhive susceptibile de a afecta evenimentele și faptele din trecut. În Egipt, culpabilii de abuzuri și crime comise înainte sau în perioada revoluției, au încercat prin diverse canale să obstrucționeze activitatea justiției pentru a fi supuși represaliilor sau pentru a se menține la putere. Manipulată în mod vizibil și fiind influențată, justiția a atenuat gravitatea crimelor comise, la fel ca și amploarea violențelor polițienești. Refuzul noilor autorități de a reforma aparatul de securitate și a stabili un termen de soluționare a proceselor împotriva abuzurilor și torturilor, printre altele lipsește orice idee de justiție în țară.

Punerea în aplicare de guvernele tranzitorii expuse alternanțelor și rivalităților politice, justiția tranzițională este amenințată în realitate să se transforme într-un instrument de răzbunare și de destabilizare, inclusiv în Tunisia unde ea s-a văzut foarte repede politizată și introdusă în dezbaterile electorale pentru a discredita rangurile opoziției. Reprezentanții Ennahda, victime ale regimurilor lui Bourguiba și Ben Ali, le place să se prezinte în calitate de gardieni ai revoluției contra inamicilor săi, în special acelor din partidul Nidaa Tounes (Chemarea Tunisiei), care întrunește foștii militanți ai RCD.⁴ În Egipt, la procesul lui Moubarak, a fost substituit într-un timp record regimul lui Morsi, depus de forțele armate cu susținerea emblematică a unui judecător, Adli Mansour, desemnat președinte *ad interim* până la alegerea mareșalului al-Sissi în iunie 2014. Din momentul în care justiția egipteană s-a năpârlit în vectorul privilegiat al represiei militare și al eliminării opozițiilor, după cum

¹ M. Guénard. L’Egypte a l’heure du retour des partisans de l’ancien régime. In: Le Monde, 6 mars 2014. [Online]: https://www.lemonde.fr/international/article/2014/03/06/l-egypte-a-l-heure-du-retour-des-partisans-de-l-ancien-regime_4378521_3210.html (Vizitat: 22.02.2023).

² Les proches des „martyrs” de la révolution égyptienne consternés et furieux. In: Le Monde, 3 juin 2012. [Online]: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2012/06/03/les-proches-des-martyrs-de-la-revolution-egyptienne-consternes-et-furieux_1711975_3212.html (Vizitat: 22.02.2023).

³ Lamont C.K. Transitional justice and the Politics of Lustration in Tunisia. In: Middle East Institute, 26 December 2013. [Online]: <https://www.mei.edu/publications/transitional-justice-and-politics-lustration-tunisia> (Vizitat: 22.02.2023).

⁴ Tunisie: les divisions se creusent au sein de Nidaa Tounes. In: Jeune Afrique, 14.04.2019. [Online]: <https://www.jeuneafrique.com/762924/politique/tunisie-les-divisions-se-creusent-au-sein-de-nidaa-tounes/> (Vizitat: 22.02.2023).

mărturisesc procesele în masă orchestrate contra partizanilor fostului președinte destituit și care au dus deja la unele condamnări la moarte.¹

Justiția tranzițională este gândită să permită unei țări să realizeze concilierea prin recunoașterea și repararea efectelor încălcărilor grave și sistematice ale drepturilor omului într-o perioadă din trecut. Obiectivul afirmat de promotorii justiției tranziționale nu este doar reabilitarea victimelor, dar în egală măsură, restabilirea încrederii și consolidarea statului de drept. Pentru aceasta justiția tranzițională face apel la proceduri judiciare și non-judiciare, inclusiv fi urmăriri penale, comisii pentru adevăr, programe de rapoarte, reforme instituționale.² În acest sens, putem identifica patru modele tipice de responsabilitate.

- 1- Justiția retributivă care deseori ia forma măsurilor judiciare.
- 2- Restituția sau compensația, care include compensarea financiară, restituirea bunurilor confiscate, accesul la servicii medicale, reinserarea socială etc.
- 3- Reparații prin punerea inițială a termenului enunț performativ (*performative redress*), care constă, de exemplu, în ținerea audiențelor publice, deseori televizate ale victimelor sau prezentarea scuzelor din partea statului.
- 4- Rituri de comemorare, cum ar fi instituirea unei zile naționale comemorative, ridicarea monumentelor și a muzeelor sau alte acțiuni de memorizare.

De exemplu, doar primul model din cele patru – recurgerea la justiția retributivă – a fost complet implementat în cazul Marocului. Prin urmare, mandatul IER a fost limitat la măsuri non-judiciare. Dar chiar și-n cazul celorlalte trei modele, putem constata mai multe eșecuri.

Dacă ne referim la restituție sau compensație, atragem atenția că un oarecare număr de victime, care, fie nu s-au încadrat în termenii de depunere a dosarelor, fie au ales să boicoteze lucrările Instanței și nu au depus dosarele. Apoi mărturiile victimelor, dat fiind că dosarele au fost gestionate de IER, dar care au lăsat victimele nesatisfăcute – rețineri, lipsa de reinserare și acoperire socială. Așa, în 2013 victimele solicitau ca dosarele sale să fie luate în considerație, manifestând timp de câteva luni în fața sediului CNDN.

Ce ține de *performatives redress*, a fost notat că nici identificarea celor ce au torturat sau a unei entități responsabile de actele comise nu a fost permisă de statutele comisiei. Nu există nici în ziua de astăzi scuze oficiale clare și directe aduse victimelor.

În orice caz, este de subliniat faptul că închisoarea de Tazmamart a fost închisă în timp ce Instanța își desfășura lucrările în baza mandatului pe care îl avea. Din aceste considerente ea a fost transformată în destinație de pelerinaj, cele mai marcante fiind organizate de membrii FMYJ care trebuiau ulterior să integreze IER.

Spre deosebire de justiția retributivă, restituția sau compensația și „reparația performativă”, care constă în evenimente ce determină o preocupare unică și care are ca obiectiv stabilirea adevărului trecutului, riturile de comemorare vizează în special nerepetarea prin acțiuni reiterative. Astfel, se menționează că reiterarea este o condiție necesară pentru ca un stat democratic să se poată construi și să aibă continuitatea re-instaurării ca o autoritate morală, reprezentând toți cetățenii. Refuzul statului de a comemora încălcările drepturilor omului la care acesta s-a angajat favorizează deplasarea responsabilității către victime, în general entități sau curente descrise ca constituind pericol pentru stabilitate și pacea socială a țării. Cu această ocazie, facem referință la amenințările islamice, comuniste și separatiste în Maroc, printre altele. Reiterarea este astfel privită ca un rit de purificare politică unde regimul democratic respinge spectrul de crime de stat, localizându-le în centrul său în loc să impută responsabilitatea actorilor externi sau marginalizați. Comemorarea și memorizarea au ca obiectiv reamintirea în mod periodic despre încălcările comise în trecut pentru a preveni repetarea lor.

În plus, la diferențierea riturilor putem analiza în același mod aceste modele de responsabilitate prin alte prisme, distingând materialul simbolic. Este vorba în alți termeni, de

¹ Mohamed W. Quand un juge égyptien condamne à mort 529 personnes d'un coup. In : Orient XXI, 28 mars 2014. [Online]: <https://orientxxi.info/magazine/quand-un-juge-egyptien-condamne-a-mort-529-personnes-d-un-coup.0552#&gid=1&pid=1> (Vizitat: 22.02.2023).

² Borneman J. Political Crime and the Memory of Loss. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

a diferența evaluarea financiară a prejudiciului de punerea în aplicare a responsabilității. Faptul că prima măsură adoptată sub regele Mohamed al VI-lea, cea a activării Instanței de Arbitraj Independent, a fost o măsură de evaluare financiară ne întoarce la intenția regimului de a închide definitiv dosarul și de a pune punct revendicărilor victimelor.

Mai mult, lipsa de scuze oficiale și imposibilitatea de a confrunta culpabilii și victimele, ca în experiența sud-africană sau chiar de a cita numele celor ce au torturat, astfel definind în mod clar responsabilitățile, trezește întrebări referitor la eficacitatea acestor experiențe. Prin urmare, pacea socială în statele contemporane este funcția încrederii că cetățenii au un stat de drept susceptibil de a înfăptui justiția. Nu trebuie să argumentăm faptul, că pentru a stabili o astfel de credibilitate, pedepsirea celor culpabili este în sine insuficientă, este necesară retribuirea prin admiterea responsabilității și a pocăinței prin aducerea scuzelor oficiale și publice. Recunoașterea prejudiciului restabilește integritatea morală a victimei, restituindu-i demnitatea afectată. Destinul celui culpabil și cel al victimei sunt în egală măsură legate într-un eveniment politic, ce vizează dezlegarea culpabilului în raport cu victima.

Instituirea unei comisii pentru adevăr în Maroc coincide cu o perioadă în care tematicile tranziției și a schimbării punctează discursurile politice în media. Se vorbea despre o nouă eră inaugurată prin venirea la guvernare a unui nou rege. Totodată se vorbea deseori în termeni de „schimbare în continuitate”.

Trebuie să spunem că în discursurile oficiale ale statului, instituirea IER nu se înscrie doar în prelungirea acțiunilor întreprinse de el pentru a întoarce pagina atentatelor grave comise la drepturile omului, dar la fel și într-un proces de tranziție politică început în ultimii ani de domnie a regelui Hassan al II-lea, iar grație dorinței reformatoare a succesorului său a fost ridicat la un nou rang. Aceasta presupune că atunci când vorbim despre justiția tranzițională în Maroc, tranziția în chestiune este de natură compozită. Ea presupune în același timp tranziția spre un sistem politic democratic și deschis diferitor convingeri ideologice și, *last but not least*, tranziția de la un regim la altul, altfel spus succesiunea. Termenii mandatului IER sunt dezvoltati de această ultimă dimensiune. Prerogativele comisiei se limitează la o perioadă care se încheie în 1999, anul inaugurării lui Mohammed al VI-lea. Este adevărat că această dată corespunde momentului în care noul rege institua Instanța de Arbitraj Independentă, dar această inițiativă a venit să marcheze în același timp această succesiune la putere. Ea este indisociabilă. Studiarea experienței marocane în materie de justiție tranzițională în toate implicările sale politice astfel restituirea ei în contextul succesiunii puterii.

A devenit deja tradiție să spunem că justiția tranzițională vine să stabilească o tranziție politică deja angajată.¹ Totodată, în cazul marocan, anume justiția tranzițională pare că a fost solicitată într-un context general caracterizat prin continuitate pentru a semnifica tranziția. Ca consecință, acțiunile IER nu au suscitat o atenție publică comparabilă cu alte experiențe ale justiției tranziționale, prin care să fie menționate succesele.

Pentru a elucida efectele acestui proces de reconciliere, este necesar să ne îndreptăm spre analiza funcționării sistemului politic marocan. În centrul acesteia se găsește o monarhie, care din momentul independenței țării, s-a concentrat pe preluarea controlului asupra proceselor deciziilor politice.

Experiența IER a permis regimului marocan nu doar să blocheze dosarul anilor de plumb, dar la fel să schimbe conceptual viziunea în raport cu drepturile omului, cel puțin la nivel de discurs. Ea, în egală măsură a autorizat, o oarecare apropiere între regim și unui reprezentanți ai opoziției.² Un oarecare număr dintre ei ce au participat într-o formă sau alta la lucrările instanței s-au regăsit mai târziu în posturi ale Partidului Autenticitate și Modernitate, creat la inițiativa lui Fouad Ali El Himma, un apropiat de-al regelui, pentru a reconstrui câmpul politic marocan.

¹ Osiel M. Juger les crimes de masse: la mémoire collective et le droit. Paris: Éditions du Seuil, 2006, p. 89-94.

² Vairel F. L'Instance Équité et Réconciliation au Maroc: lexique international de la réconciliation et situation autoritaire. In: Après le conflit, la réconciliation, sous la dir. de S. Lefranc, Actes révisés des journées d'étude organisées par l'Institut des sciences sociales du politique. Paris: Michel Houdiard éditeur, 2006, p. 229-251.

Procesul justiției tranziționale în Maroc în orice caz a răspuns parțial la așteptările unei părți a victimelor și a colectivităților mobilizate, astfel fiind vădite unele avansuri. Trebuie la fel să cunoaștem că procesul a deschis spațiul public pentru noi forme de circulație a memoriei violenței politice și a istoriei politice contemporane a țării, în special ce ține de perioada domniei regilor Mohammed al V-lea și Hassan al II-lea, fapt care în principiu nu poate fi neglijat. Totodată, trebuie să mai așteptăm câțiva ani, în special o nouă mobilizare, pentru ca recomandări ale IER să fie acceptate din punct de vedere constituțional. Și cel mai probabil, va trebui încă ceva timp, pentru ca acestea să fie aplicate. Procesul în cauză a creat și divizări chiar din perioada fazei de negocieri în rândurile victimelor, dintre care un număr considerabil s-a distanțat de IER. Instanța, prin urmare, este nevoită să concureze și să-și sufoce vocea unificată ce reprezenta FMYJ la etapa inițială.

Prin urmare, procesul care a dus la instaurarea IER relevă pentru o parte din episoade de „decompresie autoritară”, la care regimul marocan a recurs periodic atunci când se afla în fața unei situații în care raportul de era în defavoarea sa. Acest episod este în orice caz bine individualizat și s-a întâmplat la un moment de succesiune, atunci când Mohammed al VI-lea avea nevoie de a ieși din evidența domniei tatălui său și de a construi propria legitimitate pe baze noi în armonie cu exigențele epocii sale. Și acesta fără a nega totalmente legătura cu tatăl său, de unde se trage în mare parte legitimitatea și puterea sa.

În cazul Libiei, observăm că justiția depune eforturi fiind animată de dorința de a impune anumite schimbări, însă, tot acest demers nu a avut rezultatul dorit după ce regimul lui Mouammar Kadhafi a căzut. Astfel, sistemul judiciar de la acel moment nu a reușit să desfășoare procese echitabile împotriva membrilor regimului înlăturat, nu au fost respectate drepturile fundamentale ale acestora, și nici a celor reținuți care au făcut parte din puterea de stat ce mai rămăsese sau a milițiilor. În 2013, Parlamentul libanez, Congresul General Național a adoptat o lege prin care aliații vechiului regim nu puteau să ocupe funcții oficiale pentru o perioadă de un deceniu. Ulterior, au adoptat o lege ce privea justiția tranzițională, prin care se prevedea înființarea unei comisii de anchetă și reconciliere. Cu toate acestea, existau rezistențe ce veneau în contradicție cu măsurile luate, cum a fost refuzul Libiei de a transmite pe fiul lui Kadhafi, Saïf al-Islam Curții Penale Internaționale pentru a fi judecat.

În această situație, pe fonul colapsului securității, suveranitatea de stat era compromisă pe mai multe teritorii datorită lipsei controlului asupra manifestărilor violente (crime, tortură, asasinat, deplasarea forțată a populației). Se observă lipsa oricărei modalități de reconstrucție instituțională și de gestionare a regiunilor, cu atât mai mult cu cât unele dintre ele intraseră în rebeliune, în absența unui dialog politic între victimele regimului și cele care au apărut imediat după revoluție. Astfel că, exista pericolul începerii unui război civil de durată putea fi oprit prin reluarea dialogului între membrii vechiului regim și triburi și să asigure implementarea mecanismelor justiției și ale reconcilierii.¹ Prin urmare, constatăm că, în țările Maghreb implementarea anumitor mecanisme ale justiției tranziționale, în loc să aducă mai multă stabilitate a alimentat haos, permițând o revenire autoritară.

Încheiere

În țările Africii de Nord justiția tranzițională nu doar că a admis o revenire autoritară, dar în egală măsură a alimentat haos. Acesta este cazul Libiei, unde efortul justiției, amorțat de o manieră sporadică a cunoscut eșecuri din momentul căderii regimului lui Mouammar Kadhafi. Sistemul judiciar nu a fost în stare să asigure procese echitabile membrilor regimului căzut, precum nici drepturile fundamentale ale acestora, precum și celor reținuți ce s-au plasat în jurul embrionului statului ce a mai rămas sau milițiilor. Parlamentul libian, Congresul general național, adoptase în 2013 o lege prin care împiedica aliații vechiului regim să ocupe funcții oficiale timp de un deceniu, apoi o lege privind justiția tranzițională, ce prevedea crearea unei

¹ Myriam Benraad. La justice transitionnelle dans le monde arabe: fortunes et infortunes. Institut français des relations internationales. In: Politique étrangère. 2014/3, p. 151-161. [Online]: <http://www.caim.info/revue-politique-etrangere-2014-3-page-151.htm> (Vizitat: 22.02.2023).

comisii de anchetă și de reconciliere. Totuși, rezistențele erau viabile, după cum a arătat și refuzul Libiei de a transmite fiul lui Kadhafi, Saïf al-Islam Curții Penale Internaționale.

Pe fonul colapsului securității, violențele (crimele, tortura, asasinările, deplasarea forțată a populației) se generalizase și a compromis suveranitatea de stat pe teritorii întregi. Victimele regimului și cele care au apărut imediat după revoluție nu dispuneau de niciun recurs în lipsa unui dialog politic pe natura reconstrucției instituționale și a gestionării regiunilor, dintre care mai multe intraseră în rebeliune. Or, este prin reluarea acestui dialog, în special între membrii vechiului regim, miliții și triburi, care putea să stopeze pericolul aruncării în spectrul unui război civil de durată și să asigure repornirea lucrului indispensabil al memoriei, al justiției și al reconcilierii.

Referințe:

1. Amine A. Maroc: le sombre bilan de l'instance équité et réconciliation. Dans: Mouvement, 10 avril 2008. [Online]: <http://mouvements.info/maroc-le-sombre-bilan-de-linstance-equite-et-reconciliation/> (Vizitat: 22.02.2023).
2. Borneman J. Political Crime and the Memory of Loss. Bloomington: Indiana University Press, 2011. xiii, 243 p.
3. Center for International Justice & Accountability. Transitional Justice Initiatives. [Online]: <https://cja.org/what-we-do/transitional-justice-initiatives/> (Vizitat: 22.02.2023).
4. El Yazami. L'instance équité et réconciliation: transition politique, histoire et mémoire. Dossier „Mémoire et réconciliation”. Dans: Confluences Méditerranée, nr. 62 automne. 2007, p. 25-34.
5. Guénard M. L'Égypte a l'heure du retour des partisans de l'ancien régime. Dans: Le Monde, 6 mars 2014. [Online]: https://www.lemonde.fr/international/article/2014/03/06/l-egypte-a-l-heure-du-retour-des-partisans-de-l-ancien-regime_4378521_3210.html (Vizitat: 22.02.2023).
6. Human Rights Watch. Morocco's Truth Commission. Honoring Past Victims during an Uncertain Present. [Online]: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/morocco1105wcover.pdf>. (Vizitat: 22.02.2023).
7. Lamont C.K. Transitional justice and the Politics of Lustration in Tunisia. In: Middle East Institute, 26 December 2013. [Online]: <https://www.mei.edu/publications/transitional-justice-and-politics-lustration-tunisia> (Vizitat: 22.02.2023).
8. Les proches des „martyrs” de la révolution égyptienne consternés et furieux. Dans: Le Monde, 3 juin 2012. [Online]: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2012/06/03/les-proches-des-martyrs-de-la-revolution-egyptienne-consternes-et-furieux_1711975_3212.html (Vizitat: 22.02.2023).
9. Mohamed W. Quand un juge égyptien condamne à mort 529 personnes d'un coup. Dans: Orient XXI, 28 mars 2014. [Online]: <https://orientxxi.info/magazine/quand-un-juge-egyptien-condamne-a-mort-529-personnes-d-un-coup.0552#&gid=1&pid=1> (Vizitat: 22.02.2023).
10. Moohsen-Finan K. Mémoire et réconciliation nationale au Maroc. Dans: Politique étrangère, été 2007, p. 327-338. [Online]: <https://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2007-2-page-327.htm> (Vizitat: 22.02.2023).
11. Myriam Benraad. La justice transitionnelle dans le monde arabe: fortunes et infortunes. Institut français des relations internationales. Dans: Politique étrangère. 2014/3, p. 151-161. [Online]: <http://www.cairn.info/revue-politique-etrangere-2014-3-page-151.htm> (Vizitat: 14.11.22.02.2023).
12. Osiel M. Juger les crimes de masse: la mémoire collective et le droit. Paris: Éditions du Seuil, 2006. 453 p.
13. Slyomovics S. Témoignages, écrits et silences: l'Instance Équité et Réconciliation (IER) marocaine et la réparation. Dans: L'Année du Maghreb 2008, p. 123-148. [Online]: <https://journals.openedition.org/anneemaghreb/435> (Vizitat: 22.02.2023).
14. Tunisie: les divisions se creusent au sein de Nidaa Tounes. Dans: Jeune Afrique, 14.04.2019. [Online]: <https://www.jeuneafrique.com/762924/politique/tunisie-les-divisions-se-creusent-au-sein-de-nidaa-tounes/> (Vizitat: 22.02.2023).

15. Vairel F. Le Maroc des années de plomb: Équité et Réconciliation? Dans: Politique africaine. 2004, n° 96, vol. 4, p. 181-195. [Online]: <https://www.cairn.info/journal-politique-africaine-2004-4-page-181.htm> (Vizitat: 22.02.2023).
16. Wilson R.A. The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State, Cambridge University Press, 2001. [Online]: <https://pdfs.semanticscholar.org/4dd2/327c978bf7d4c6a148673fd83e4fbef9953.pdf> (Vizitat: 22.02.2023).

Copyright©Abdelaziz MUKHTAR, 2023.

Contacts/Contacte/ Контакты:

MUKHTAR Abdelaziz,
Student-doctorand,
Universitatea Liberă Internațională din Moldova,
Chișinău, RepublicaMoldova.
52 Vlaicu Parcalab street, Chisinauu,
MD-2012 Republic of Moldova

E-mail: Abdelaziz.zizmuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7576-8733>
<https://doi.org/10.61753/1857-1999/2345-1963/2023.18-2.05>